

ԲԵՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԸՐՈՒՆՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Է. ՏԱՐԻ 1893

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռու.:
 Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռու. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կտրոճ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒՅ ՍԱՐՑ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՍԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԸՐԵՔԵՆՈՑ
 ՆԱԿԱՆՈՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՈՑ ՄՈՏԵՆՈՐ

Ձ.

Ի՞նչ բան է այս գրութիւնը՝ որ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» մեծահայրն առաջը կը կրէ. ինչ երկրի ու գոյոցի, եւ՝ եթէ հնար է դիտեալ՝ որ հեղինակի մտաց ծնունդն է. ինչ ժամանակի գործ է ընդհանրապէս, եւ ինչ աղբիւրներ բոխած. — ահա այն առաջին եւ կարեւ. որ խնդիրներն որ անմիջապէս կը ծագին հետազոտող մտաց առջեւ, եւ որոնց պատասխան տալ պիտի ջանանք փոքր ի շատեւ եւ որչափ հնար է՝ գրութեանս նկատմամբ ներքին ու արտաքին վկայութիւնները կրկնելով:

Այս եւ նման խնդիրներ այս օրս ամէն բանասիրի համար անհրաժեշտ պէտք մ'եղած են, եթէ կուզուի այս կարգի գրութեանց արժանահաստատութեան շարք գիտեալ, Հինգերորդ եւ յաջորդ գա-

րուս Ասորիք, ինչպէս նաեւ մեր նախնիք, այսպիսի խնդիրներ յուզելու պէտք չէին զգար. քանի որ իրենց համար «Վարդապետութիւն Առաքելոց» անեղկայ հաստատութեամբ հարողաւ գրութիւն մըն էր, առաքելական դարու գործ մը, որ բուն իսկ առաքելոց սոսկմանած կանոնները կ'աւանդէր յետնոց: Օրինակի աղաքաւ ի Զահապիւն զուարթած մեր նախնեաց համար ինչպէս որբազան էին «Նիկիական» սահմանադրութիւնը, նոյնպէս սառչող ու որբազան էր այս «առաքելական կանոն»-ը, այսինքն՝ մեր այս «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութիւնը, ինչպէս յետոյ մանրամասն պիտի տեսնենք:

Գրութեանս բուն հեղինակն որոշ կերպով ինք զինք յայտնել չէ ուզած. բայց իւր գրութեան քրիստոնէական առաջին դարու գործ մ'ըլլալու երեւոյթն ուզած է տալ յայտնապէս: Սակայն եկեղեցական բարեկարգութեան պատմութեան քիչ մը հմուտ անձին ակնարկ մ'արձակելէ իր բաւէ՝ տեսնելու որ շատ յետադարձ ժամանակաց ծնունդ է, եւ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք՝ Դ դարու վերջերէ միայն կրնայ առած ըլլալ իւր այժմու ձեւը: Այսպէս դատեցին արդէն շատ մը գիտնականք, թեւեւ միայն անցողակի ակնարկութեամբ: Եթէ մանր քննենք գրութեանս ամէն կէտերը՝ պիտի համոզուինք որ այս կեղծ-առաքելական կանոնաց մատենին հեղինակն Դ դարու վերջին տարիոց տասրի եկեղեցական մատենագիր մըն է, Արեւմտեան Ասորոց կողմերէն, լաւ ծանօթ տասրի անվաւերական գրականութեան, ի մասնատարի Ուրբաբու զրուցին՝ որ Լաւրենայի անունը կը կրէ: Ասորոյս գրութեան մէջ որոշ պիտի տեսնենք երկու նորահրուս գրութիւններ, եւ թէ հնագոյն մը այլափոխած այժմու ձեւին վերածած է մեր Ասորին: Այս արդեանց պիտի հասնինք այս ներկայ եւ յաջորդ գլխուն հետազոտութեամբ:

Ահրաբեկները՝ որ գրութեանս սկզբնազգիր ըլլալն կամ ոչ՝ առաջին անգամ Լափարո գիտնականն որոշելու հարկ տեսաւ։ Լափարո կը կարծէր որ այս կտորն յունական սկզբնազգիր անվանականին մը որ այժմ անհետ կորսուած է, ասորապէս թարգմանութիւնն ըլլայ պարզապէս։ Ասոր համար մեծաւ խնամով ջանալով վերականգնել այն ձեռնագրեալ եւ կորսուեալ յունարէն բնագիրը՝ ասորեւն բնագրիս վրայէն նոր թարգմանելով ի յունարէն։ Գրութեան մէջ պատահած քանի մը կէտերն ալ՝ որ այս կարծեաց կրնային աննպաստ ըլլալ, ջանացած է մեկնել, օրինակի համար ասորապէս ամոք մ'անունը համեմականի գարգնելով։

Գրութիւնս կը սկսի թուականաւ մը, ուր կը նշանակուին Համարձման եւ Հոգեգալտեան տարին ու օրը հետեւեալ կերպով. «Յամին 339 իշխանութեան Յունաց ի թագաւորութեան Տիրերեայ կայսեր Հռոմոց որ աւր չորք էր իսլէրան (իսլիմ) ամոյն, Հայի այս տեղը թարգմանած է՝ որ աւր չորք էր Սորբից՝ ամոյն, Սոյնպէս նաեւ Լափարո իւր յունարէն թարգմանութեան մէջ այս տեղը յայտնի յօսւալով փոխարեւած է՝ կցելով սա գիտաբանութիւնը»։ Թէ էս ասոր համար հոս ամոյն համեմական անունը դրած է թարգմանութեան մէջ, որպէս զի ըլլալով թէ՛ երբ ամոյն ժողովապետական կամ երգիւցական անունը գործածէ, նշան մ'առնուի այն թէ՛ սր գրուած կրնայ ըլլալ այս գործը։ Նաեւ ուրիշ անգիւրդ ալ կը տեսնուի յայտնապէս որ Լափարո յունականն թարգմանուած կ'ենթադրէ այն գործը։

Սակայն լաւ քննելով՝ պէտք է զանգաւանութիւն մ'ընել։ Գործքիս մէջ մասին է ի մասնաւոր ի բուն կանոնայ նկատարել կրնայ աւելցնա ընդունուիլ որ բացէ հեղինակն յոյն աղբիւր մ'առնէն աներ, որ այլափոխուած առաւ այժմուս նեն։ Ասակայն գործքն իւր այժմուս նենին մէջ պարզապէս թարգմանութիւն մ'ընգուսնիլ յունարէնէ՝ զժառեր է։ Գործքն ծայրէ ծայր բնիկ ասորական գրութեան մը նկարագրին ունի, եւ շատ կէտեր ասորի հեղինակ մը մասնաւոր կ'ընեն։ Օրինակի համար՝ իսլէրան ամոյն անունը յիշեցնում շատ նշանակաւթիւն իւրն չունի, սակայն նոյն իսկ այս թուականն ընդհանրապէս ասորական մասնաւոր մը կ'ակնարկէ։

Այս տեղ գործածուած թուականը (— կաւմին 339 իշխանութեան Յունաց —) է Ասորեաց ասորական գործածածը կամ Սեւեական թուականը։ Ասորական հեղինակը ընդհանրապէս Սեւեական թուական կը գործածեն, եւ մասագրութեան արժանի է որ ասորական շատ մ'անվանք գրութիւններ քիչդ այս սովով կը սկսին, այսինքն՝ թուականը նշանակելով։ Բաւական է օրինակի համար Լաբուրիայի գրութեան սկիզբը համեմատել. — «Յամին 340 (Ասոր. 343) թագաւորութեան Յունաց, ի թագաւորութեան Տիրերեայ կայսեր Հռոմոց։

մոյ, . . որ օր ծԻ Էր Տրեայ (Ասոր. «առաջին Տրեյն») ամոյն էն. — եւ կը տեսնենք ինքապար ճմաւնութեան երկուքին։ Այսպէս է նաեւ Եսթրիլի, Բարսամայի, Սաբրայ վկայարանութեանց սկիզբն էն։ Ասորիք սեւեական թուական նշանակելու կը գործածեն «յամի . . . խոփաւորութեան Յունաց կամ «Հռոմոց կամ «Ափսիսորիք» բացարձակ թիւներ։ Նշանուոր է օրինակի համար Հաւաւայայ Զգուի Պարսիկ տարեգրքը. «Չառաջին տասն ճառս յորինեց յամին 648 իշխանութեան Ափսիսորիք որդւոյ Քրիստոսայ ճագրեալուց, . . . եւ զերկու տասն վերջինս գրեց յամի 655 խոփաւորութեան Յունաց եւ Հռոմոց, այսինքն՝ թագաւորութեան Ափսիսորիք, եւ յամին 35 Պարսիք արտաշէն եւ այլն։ Վերջին կէտիս նկատմամբ պէտք է ըսել որ միայն արեւելեան Ասորիք, այսինքն՝ այն չորստանայ որ Գարսից պետութեան ներքեւ կը բնակէին, իրենց գրութեանց մէջ իրենք թուական կը գործածեն Պարսից ինքնակալ արքայից թագաւորութեան տարիները. այսպէս ի մասնաւորի Զգու իւր ճառերու մէջ։ Արդ այն պարագայէն որ այս «Վարդապետութեան Ապագայաց, գրութեան հեղինակն սեւեական թուականին հետեւեալ Տիրերեայ կայսեր թագաւորութեան տարին նշանակած է իբր թուականի, կարելի է հետեւեցնել որ ինքը Հռոմեական կայսրութեան վերաբերող Ասորիք մէջ կ'աղբիւր, ուստի արեւմտեան Ասորիքներն էր. ընդհանրապէս Զգուի Պարսից արքայից թագաւորութեան տարիները կը հաշուէ իբր թուական, վասն զի Պարսից պետութեան մէջ կ'աղբիւր։

Արեւմտեան տարի մ'ըլլալը կը ցուցնէ հեղինակն ուրիշ մէկ խոցի մէջ ալ։ Բուն գրութեանս խոցագրին մէջ նշանակելով գրքին րովանգաւթիւնը, կը յայտնէ որ ինքը պիտի գտած թէ «յամի եւ ուստի բնական հոտած Հռոմոց (Ասոր. «կոյմայի քառն Հռոմոց») զնեւադրութիւն քահայայութեան,» Ասորի գրութեանց մէջ այս «առն Հռոմոց» բացարձակութեամբ ընդհանրապէս Հռոմեական պետութեան երկիրները կը նշանակուին, սակայն աննալկ մուց՝ Հռոմեա-

1 Յես. Cureton, Ancient syriac documents. Lond 1864, էջ 41 եւ 63 եւ 72 եւ։

2 Զգուի ճառքի իզմարտարար Հայերէնի մէջ պատկն է. «Aphrahat, des persischen Weisen Homilien» übersetzt von G. Bert, Leipzig 1868, p. 366.

3 Յիշեցն օրինակի համար Զգուի ուրիշ մէկ կտորը. ճառ 3-րդ (յամի 3-րդ, այս. Կ. Պարսի. 1824, էջ 394) «Գրեալ է թուական սոյն ի քաղաք անեւան» որ մը 655 էր Ափսիսորիք արքայ Քրիստոսայ ճագրեալուց, եւ կը մը 35 Հռոմոց արտաշէն Գարսից. — Այս անիւն որ Սասանեան արքայից ժամանակագրութիւնն ուղղելու նպատակը զնուարար Նեպոլեոնէ գիտնականն նշանակու գործքին մէջ. (ճմա. (El-Tabari.) Geschichte der Perser und Araber etc., übersetzt von Th. Nöldeke. Leyden 1879, p. 410.

4 Այս Յիշեցնայ թագաւորութեան տարին ունի միայն Հայերէնը, իսկ ասորի օրինակաց մէջ կը պակսի։ Սակայն ճոյն սկզբնական բնագիրը պահած է, որուն վրայ են Լաբուրիայի Ապագայ թիւներն սկիզբն (այս. Կ. Տրեյն. 1868, էջ 1, 7) եւ Պարսիցայ վկայարանութեան վերջ (սեւս Cureton, Ancient syriac docum. p. 72), որ անին Յիշեցնայ թուականն։

5 Այսպէս տարի Cur. եւ M ձեռագիրք. Եւ «ամեւայն կողմունք Յունաց եւ Հռոմոց»։

6 Հմայ. օրինակի համար Լաբուրիայ (ed. G. Phillips, p. 11, Է. — այս. Կ. Տրեյն. էջ 13, 5) որ զՊարսիցիկէ ինքնուստի «ժողայ եւ սկիզբն ամեւայն այլապէս Հռոմոց, (Ասոր. «ամեւայն այլապէս քառ Հռոմոց»),

1 Յես. «Հաւոր. Ա.», 1893, Թ. 1, էջ 6, սինն 10։

2 «Ինչպէս ամբ Լափարո՝ «Յունաց» կը փոխարէն, իսկ հայն լաւ եւ «Սորբից» որ Յունաց ամոյն կը համար պատարանեան ըստ անշարժ ամոյնը ի հարկէ իրեն նայելով. ըստ յայտնաբերաց՝ ի Պարսից կը համեմատել 10 Եւսիսիս։

3 Reliq. II, էջ 69, Դպն. այս. Կ. Տրեյն. 1868, էջ 18։

4 Յես. սմայիլի Սարգիսի, այս. Կ. Տրեյն. 1868, էջ 1—2; G. Phil. The Doctrine of Addai, Lond. 1876, p. 1.

կան պետութեան Տիրութեան աստիճանը եղած սահմանափակմանը, ուստի ի մասնաւորի Ասորիքը, մեղմեա Տիրութեան անդին՝ Պարսիք իշխանութեան ներքեւ եղած կողմանք անուի մտքը՝ «Արեւ-հիւսիս» կը նշանակուին։ Աս. այս բառական եւ Արեւորթիւթիւն սահմանաւոր խաղը, թէ «ազաւմը յարեւելք» այսինքն՝ Պարսիք պետութեան սահմանակից երկիրներէն «ի նմանութիւն վաճառականաց» կու գային նշանակել «իշխանութիւն Հռոմէական» (Ասոր. «ի քառն Հռոմէական») «սեռանել գնշանս զոր առնէր Ագէ առաքեալ» եւ առնով անկէ «Անանագործիւն քաջանալութեան» կը զատարկել իրենց աշխարհը, եւ «յայտարհին իւրեանց յԱսորեստանի զգաւառականս իւրեանց աշխարհութեան, եւ աղօթարարանի կը շինեն, բայց ի ծածուկ» «վասն երկիւղի այնորից՝ յՍ. երկիր պահանջին կրպիւ եւ պատուէին զՎարդապետ» — Յայտնի է ստով որ մեր կանոնաց հաւաքին ալ «Արեւելից» բնակիչներէն չէ։ Բայ ասով՝ կանոն ի՞նչ (Ասոր. ինչ) հաւանականաբար բնիկ եգեանական է, ուստի Ուսայի մէջ ծագած նախնայոր. Սայաքին այս կանոնի վրայ ինչոյ պիտի խօսինք մանրամասն, ուստի հոս երկար չենք ձեռնարկ։ Նմանապէս մտադրութեան արժանի է կանոն Է, որ կը հրամայէ Բիւրատոր Յայտնութեան տան կատարել Յունար Ծն. «ըստ յունարէն թուոյ» (Ասոր. «ըստ երկար թուոյ Յունար», ինչպէս ուրին Our. եւ M. ձեռնարկը, իսկ L «ըստ թուոյ ամաց Յունար») Այս յայտնի նշան է որ կանոնս գրուած է Ասորիքի այնպիսի տեղ մ'որ երեւցեցական ամսանիւթութիւնը գեա եւս ըստ յունական երեւցեցիկ կարգի կը տանուէին, ինչպէս յԱսորիք։ Այս նշանաւոր կանոնիս վրայ ալ «իւր մ'եղքը կրկին պիտի խօսինք։

Ըստ մը կանոնոր բնիկ արեւելեան՝ կամ ծիշտ եւս՝ ասորական նկարագրի մ'ունին։ Ըստ նշանաւոր է օրինակի համար կանոն ԺԵ (Ասոր. ԺԲ) որ կը հրամայէ իբրեւ անաստուած նկատել զանոնք, «որ ուսու վկայէ կամ ուսու երդնու եւ կամ երթայ առ կանաքս եւ հարցուի եւ քաղեայ» (Ասոր. «Քաղեայ»-ը) եւ վճուի, եւ հաւատարմութիւն, ծննդոց եւ աստեղագիտութեանց։ Այս տեղեւոյն նկատմամբ արդէն շատ ըստ գիտութիւն մ'ըրած է Թիքստըրը գիտնականս Արգաւրու թիւթիւնը գիտնական մէջ¹։ Մյնի գիտնականը միտ գնել կու տայ որ կանոնիս մէջ «աստեղագիտութեանց եւ քաղեայացոյ այս յիշատակութիւնն ասորական-Ասորեական-կանոնաց առանձնայատուկ (caractéristique) է» եւ կը յիշէ Ստրոն-Բարդեանու «Գիրք օրինաց աշխարհաց» ասորա-

կան մասերին²։ շատ տեղերն, որ կ'ըսուի թէ աստեղագիտութեանց հետաւում են «արեւ որ կ'ընէ քաղեայիցը» եւ թէ Բաբել կ'ուսուցանին նոյն քաղեայիցը» են։ Եւ կը յաւելն թէ «յունական կանոնաց մէջ այսպիսի բան ամենեւին չենք գտնիր, օրինակի համար (յունական երեւցեցիկ մէջ գործածուած «երկրորդ Ասորեական կանոնաց») Ին կանոնին մէջ, որ նմանութիւն մ'ունի «Ասորեականութեան Ասորեացի» այս կանոնիս հետ։

«Իւր մ'եղքը պիտի գնենք ի կարգին Ասորեայի մէջ նշանաւոր կտորն, որ մեր այս կանոնը կարծես բառ առ բառ կը կրկնէ, եւ կը հրամայէ փոխել «ի կտորց եւ ի կիւսոց եւ վճիւղց եւ ի բանից եւ ի ծննդոց, որով պարզէ քաղեայի մտաւորականը, եւ յաստեղագիտութեան եւ ի միջ» վաշեից, Բարբելոնի մէջ քաղեայացոյ աստեղագիտութեան կամ աստղահայտութեան վրայ մանրամասն կը խօսին նաեւ Որդիներէս եւ Եղիփան³։ — վերջինս խօսքը Քաղեայագիտութեան ուսման որ պատմ թէ քաղեայից «աստեղագիտութեան գիտութեամբ»... պարզին, այսպէս բառ առ բառ ձեռնարկի ըլլալով Ասորեայի յիշեալ խօսքին։ Բայց ամենէն նշանաւորն է մեզ համար Հրահատայ Ագոնի Պարսիք խօսքը, զոր հայերէն թարգմանիչը լինէ մը ծանախուցի եւ իւր թարգմանութեան մէջ, եւ է այսպէս⁴։ «Եւ կամ ո՞վ տաք զհաստուցու զարժոյց մանկանց խաւար շաղկի առնել, այս էն է Մանիքեան, (Ասոր. պարզապէս՝ «աղանդի Մանեայ ամբարշտի»), որ բնակեալ նստին ի խաւարի ի նմանութեան օձից եւ բարբից եւ ծառային աստեղագիտութեան քաղեայից արանից Տրեանաւ ծոցն Բարբելոնի» (Ասոր. պարզապէս՝ «որ ծառային քաղեայից արանից Բարբելոնի» կամ բառ Ա... «արանից որդւոց Բարբելոնի») — Ասորեան ՈՂՇՇ (Քաղեայից) անունը շատ սովորական է ասորի եւ աստեղահայտ նշանակութեամբ։ Այս իմաստով ծանօթ են հայերէնին մէջ Կաղեայ, Կաղեայ-Ին, բառերն, որ մեղմացմամբ յառաջ եկած են Կաղեայ բառէն, որ կը նշանակէ պարզապէս «քաղեայից», բայց իւր սովորական ամսամբն իւր «աստեղագիտութեան, աստեղահայտ, կտորագր.» եւ սակէ «արեւելեան»⁵ բառն, որ ծիշտ կը համա-

¹ Հմմտ. Ա. Փիլիպս (G. Phillips), p. 87, 2 — Հայ. էջ 33, 11. Նոյն գրութեան մէջ արդէն տեղ մը (G. Phillips, p. 87, 20 — Հայ. էջ 35, 8) կը գրուի թէ Արգաւրու «անցանել ընդ Հռոմէաց եւ երթալ ի Պաղեստին»։ Հաս Ուսայ եւ իւր յիշեալքը իշխանութեան իւր անկեւ Հռոմէական պետութենէն, ուստի «Հռոմէաց տան», այսինքն՝ ինչպէս յայտնի կ'ընենք, Ասորեաց հաւանական իշխանութեան հզաւաստ աստեղագիտութեան զարմ. ծիշտ արեւոյց կրկնուած է արդէն տեղ մը (G. Phil. p. 3, 9 — Հայ. էջ 3, 6)։ Եւ կը կ'ըսուի Բարդաւո համար թէ «իւր իւր իշխանութեան արեւոյց Հռոմէաց»։

² L.-J. Tixeront, Les origines de l'Eglise d'Édesse etc. Paris 1898, p. 115 n. 1.

³ Ջորջ Տրատարկան եւ W. Coreton իւր Spicilegium syriacum (Lond. 1855) գրութեան մէջ։

⁴ Տե՛ս քաղեայից թարգմանութեան ի կարգի Հայ պատմագրութեան Վկայութիւն (V. Langlois, Collection des histor. d'Asie, t. I, p. 78 etc.)

⁵ Հմմտ. C. J. Helele, Conciliengeschichte. 2. Aufl. I, p. 807.

⁶ Որդիներէս, Մեկնութիւն Երեմիայի, Զառ. Ի, 4։ Ընդդէմ Հերեւ. Գիրք Բ, Ման. Բ, Հերեւ. ԳԶ. 13. (Հրատ. Աղանդի, էջ 609)։

⁷ Ջառ. Գ. 6. (W. Wright, the homilies of Aphrahat etc. Lond. 1869, p. 51 եւ Հայերէնէ՝ Ագոն, ապ. Կ. Պոլսոյ 1824, էջ 52)։

⁸ Հմմտ. օրինակի համար՝ Բուզանդ, Գ, 59 (ապ. Գնեւս. 1832, էջ 167) «Կոնստ (Թագաւոր) Պարսից Հապուհ զգիտեան եւ աստեղագիտեան եւ գիտութեան, եւ այլաւ։ Երեւի, Երզնէի Աշխարհի, Ի, Իր. (ապ. Գնեւս. 1826, էջ 184) «Գիտութեան աստեղագիտութեան եւ աստեղագիտութեան, եւ այլաւ։ Եւ այլաւ։

⁹ Հմմտ. օրինակի համար՝ Բուզանդ, Ե, Իր. (ապ. Գնեւս. 1838, էջ 252) «Կանոն ի հմայ Կաղեայից, Զառեւ հարցանելը, եւս։ — «Քաղեայ, բառին «քաղեայ» բառէն ծագելուն նկատմամբ տե՛ս Lagarde, Armenische Studien, (Göttingen, 1877), § 235A։

պատասխանէ ասորական ճՈՂՈՂՈՂ բառին, զոր Զօնի թարգմանիչը վերոյիշեալ տեղը «աստեղագիտութիւն Բաղդէթից» թարգմանած է:

Թէ ասորի մէն է գրոցել հրէնակը, կը ցուցնեն նաեւ Ս. Գրքէն եղած կոչմանը, որոց մէկ քանին շատ նշանաւոր են այս նկատմամբ: Գրուածեան մէջ երբ խօսք կ'ըլլայ այն հրէական քահանայիցի քայլ, որոնք թէեւ կը ճանչնային քրիստոնէութեան յարգը, բայց առ երկրիւի շէին յայտնեք իրենց կարծիքը, կ'ըսուի թէ «Եւ մուսայան նոցա զգրեանք որ ասէ թէ է «Տէր որտաղէտ է (Ասոր. «Ինքն է տէր գիտութեան») եւ ու հոգաբարձի կամ Երեմիայի առաջի նորա», այսինքն՝ խառն մանկ հնարադիտութիւնը իւր առիւն շէն զօրեր, ճիշդ այս վկայութիւնը կրկնուած է նաեւ ԺԳ (Ասոր. ԺԳ) Կանոնին մէջ, ուր ընդհանրապէս այն անձանց նկատմամբ որ «Երկմիտ» է ի հաստատոյ, կը հրամայուի որ աստուածային պաշտօն չկատարեն: Սակայն զի «Եւ զմարդիկ խառն է ու զԱստուած, այն որ ոչ հաստատին կամարկութիւնը առաջի նորա», Արքէն Լակարտ մտադիր եղած էր որ այս կոչումն Ս. Գրոց (Ա. Թագ. Բ, 3) ասորի բնագրէն առնուած է եւ ոչ թէ յունական Եթովպիանից թարգմանութենէն, որ այս խօսքը բարբառին ուրիշ կերպով ունի: Ասորի բնագրիւնքը հոսի մէջ բերել է իւրաքան հետ համեմատել աւելորդ կը հրաբերէր, վասն զի այս կոչումն կէտ առ կէտ նոյնն է Ս. Գրոց ասորական «Գարշ» կոչումէ հետ: Ս. Գրոցի թարգմանութեան հետ: Իսկ Եթովպիանիցն այն կոչումն ունի այսպէս՝ *ἄλλοι θεοὶ ἐτοιμαζώαν ἐπιτρονέματα αὐτοῦ*, որ մեր հայերէն թարգմանութեան մէջ փոխադրուած է՝ «Եւ Աստուած պատրաստէ զարեւոտոյ»: Այս երկուքն մեկի շատ բնական եւ անհրաժեշտ իսկ կ'երեւայ, քանի որ ինչպէս թէ ցայսօր ըստանձնեն եւ թէ յաւերջ պէս մէկտեղ աներկբայ կը ցուցնեն, ասորի մատենագիր մը գործն է «Արգապպետութիւն Աւաքելոց», ուստի եւ նոյն կոչումն ասորի մը մատենաիշ կ'ընէ: Լակարտ այս նորանշան վկայութիւնն կը ջանայ մեկնել՝ անով որ կամ ասորի թարգմանիչը փոխած ըլլաւ է այս կոչումն, եւ կամ որ արքէն Ալիզապայ թարգմանութեան մէջ այսպէս եղած ըլլալու էր. — որ շատ տկար մեկնութիւն է եւ պարզապէս ենթադրութիւն: Բայց աստի՛ ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն իսկ բնիկ ասորական Համարարաւուն կոչումն կայ մեր գրութեան մէջ:

Կանոն Թ. կը հրամայէ որ «կատարումն ամենայն գրոց ընթերցոյի աւերարդն», եթէ է համեմատել այս խօսքը Լ. Կանոնին հետ (Ասոր. Ժ) — «Կարգեցին առաքեալքն զի մի ընթերցոյի յեկեղեցիս ի վերայ բեմի (այլ գիրք), բայց միայն չին կտակարանք եւ Թարգմանք եւ Աւերարդ եւ Գործք Աւաքելութեանց նոցա», այսինքն՝ Առա.

բերց. — անմիջապէս աչքի կը զարնէ «Աւաքարան» բառն եղակի ձեւովն եւ Ս. Գրոց միւս մասերէն անշատ, այնու որ նոր կտակարանի մասերէն մէջ Գործք Աւաքելոց քով կը գրուի միւս «Աւաքարան» մը: Ցան գիտնականն՝ արքէն ցուցեցած է որ Հրաքան Զօնի Գարշի ուր որ «աւաքարան» մը կը յիշե եղակի ձեւով կամ կոչումն կ'ընէ, պէտք ենք այն կոչումնքն Տառիանու Աւաքարանի Համարարաւուն առնուած ընդունել եւ ոչ թէ շրթաւաւորանիւնքն: Թէ այս իմաստով է նաեւ գրութեան մէջ «Աւաքարան» բառն, — ասորեւրեան մէջ այս տեղերն յունական *ἐδοχγέλιον* բառը կը գործածուի, եւ ճիշդ այս բառը կը գործածէ Ս. Եփրեմ Տառիանու Համարարաւոր նշաւակերտ համար. — յայտնապէս կրնանք տեսնել նաեւ օրինակաւ մը: Մատթէի աւաքարանի ԻԼ, 20 խօսքը գրութեան մէջ այս ձեւով է՝ «Եւ ընդ ձեզ եմ զմանայն աւաք» միւս խօսքն այս աշխարհ, Ամենու աչքի կը զարնէ այս նորանշան կոչումն, որ արգեանք ալ հայ թարգմանութեան մէջ փոխուած է սոփրապէս ձեւին եւ եղած՝ «միւս ի խօսքս աշխարհի», Սակայն այս փոփոխութիւնն յետագայն տամանական է եւ ոչ թէ բուն թարգմանչին գործքն, ինչպէս կը վկայէ Յափորտ առ Կղարստան աւաքարանի թղթին հայերէն թարգմանութիւնն, զոր քիչ մ'եղաք պիտի տեսնենք:

Այժմ Կարեւորն այս է որ այն կոչումն չէ համեմատ մշ միայն Եթովպիանից յունականին եւ հայերէն թարգմանութեան, որ բնական էր, այլ՝ որ նշանաւոր է՝ եւ ոչ ասորական «Գարշ» կոչումն Աստուածաշնչին ընթերցուածն: Վասն զի նաեւ ասորական Ս. Գրքին այստեղ սոփրապէս ընթերցուածն ունի, որ է «միշեւ ի կտակարան աշխարհի», Ուստի՛ առած է արքէն մեր հեղինակն իրեն այս նորանշան ընթերցումն: Ասոր շատ քիչ րին եւ որոշ պատասխան կայ, այսինքն՝ այս կոչումն առնուած է Տառիանու ասորական Համարարաւուն: Երկու շատ յարգի վկայ ունիք ասոր: Զօնն այս նորանշան ընթերցումն ունի, եւ այն՝ ոչ մի անգամ, այլ յաճախ. «Եւ ընդ ձեզ եմ միւս խօսքս աշխարհի», Երկրորդ Կարեւոր վկայն է վեր յիշուած անվաւերականն, որ է «Թուղթ զոր առաքելսն Եփրատ եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կղարստոյ»: Այս անվաւերականն ալ՝ ինչպէս վերը պիտի յիշենք, շատ սերտ կապ ունի մեր «Արգապպետութիւն Աւաքելոց» գրութեան հետ: Արք այն գրութեան մէջ ալ կը կարգադրէ հետեւեալ խօսքը, ուր Գրիստոսի Տեառն մերայ նկատմամբ կ'ըսուի թէ «Եւ նայ ընդ երկրպագուս իւր եւ ոչ թողու գնառ, միւս խօսքն այս աշխարհի»:

Սուրբ աւաքարանից քարոզութեան վասն բանի նշմարութեան է Արգապպետութիւնն աշխարհաց փրկչին եւ այլ աւել շատ քչոյ մը ընթերցի թեմի:

Th. Zahn, Forschungen etc. I. Tatian's Eriatessaron. Erlangen 1881, p. 91 etc.

Տեւ Աս. Bibl. Orient. I, p. 58.
 Եւ Զօն, Ճառ Զ. 10. (ed. W. Wright, p. 120 — Հայ, պատ. 1824, էջ 124, 11. որ ասկայն թարգմանիչը փոխած է վկայութիւնն եւ սոփրապէսի զարեւոտոյ): Եւ Ճառ ԻԳ (ed. Wright, p. 484, 2), որ Զառք Գրիստոսարդ հայերէնն մէջ կը պահուի: Հմմտ. G. Bert, Aphrahat's etc. p. 103, n. 8 եւ p. 399, n. 8:

¹ Reliq. II, p. 98, Ծան. առ 40, 12:

² Այս խօսքը գրիք ասորեանն նոր թարգմանեալով. վասն զի հայերէնն պնդէ փոխուած է որ կերպարան քորի եղած է բովանդակի եւ անհամապէս զբեմի. «Կարգեցին առաքեալքն եւ երէն հաստատութեան կէտ կէտ զեկեղեցիս զիւր ընթերցոյին չին կտակարանք» Արքէնք եւ Թարգմանք եւ Նոր կտակարանք որ լինիլին ձառն կնիւրաբար շարժարանաց փրկչին մերայ Գրիստոսի, եւ Գործք եւ

Այլ եւս պարսկացի չի մնար այժմ թէ ուստի առնուած է այն նորանշան կոչումն, քանի որ թէ Ջգօն, (որուն Ցատիանու Համարարաւ գործածելը հաստատուն իրականութիւն է,) եւ թէ Յաւկրու թուղթը կը վկայեն թէ ասորական Համարարաւէ մը քաղուած է, եւ ասով թէ այս կոչումն եւ թէ նախնիքն ալ միասին անխառնելի ապարկոյ են որ մեր գրութիւնն ստորի մասենազրի մը գործն է եւ ոչ թէ պարզապէս թարգմանութիւն յունական գրութիւնու: Արդէն աներկոյ կը ցուցուի այս բանն նաեւ այն պարագային, որ մեր «Վարդապետութիւն Աւարելոյ» գրութիւնն սերտ կապ ունի ասորական անվանականաց, եւ ի մասնաւորի Լարուբոյի գրութեան հետ: Բայց այս մասին վրայ յաջորդ հատուածով մանրամասն պիտի խօսինք:

Առ այժմ մտադրի ընել կու տանք որ տարէն այն պարագային որ «Վարդապետութիւն Աւարելոյ» նոյն Համարարաւ Աւետարանը կը գործածէ զոր գործածած է նաեւ Ջգօն, կը ցուցնեն որ շատ ուշ ժամանակի գործք է: Ջգօնի գործածած Աւետարանին նկատմամբ կը միտքանի նաեւ ի նկենք դիտականն, թէ ոչ այլ ինչ է լայն Համարարաւ մ'ուր այն իսկ իբր 330—350 տարիները (Յ. Բ) Նիւռէի շէջակայ քրիստոնէոյ հասարակութեանց մէջ կը գործածուէր եկեղեցական պաշտօնական մէջ, եւ որ նոյն է այն Համարարաւին հետ, զոր Ս. Եփրեմ¹ մկնարարուած է: Ս. Եփրեմայ մկնարարած Համարարաւն, որ միայն Տայերէն թարգմանութեամբ պահպան է², քիստիանոսնաւ կրող ասորական Համարարաւն, ինչպէս ցուցուց Յան դիտականն, եւ այս Համարարաւն շատ տեղեր ասորական եկեղեցեաց մի միակ աւետարանն էր, նաեւ արեւմտեան Ասորաց քով, ինչպէս կը վկայէ Ս. Եփրեմայ մկնարութիւն գրեւելուստի կրնար գործածուիլ նաեւ մեր հեղինակէն³ որ արեւմտեան ստորի մէն էր, եւ որ Ս. Եփրեմայ վերջին տարիները կ'այտար էր անշուշտ տեսած էր զայն: Դժբախտարար Ս. Եփրեմ⁴ Մատթ. ԻԸ, 20 խօսքը չէ մեկնած, ուստի իւր Գեղեցութեան մէջ Համարարաւի այս խօսքը չենք գտնիլ եւ վկայութիւններուս, սրով նոր եւ հզորագոյն ապացոյց մ'ալ պիտի ունենայինք առ այն թէ յիշեալ կոչումն տարեամբը նոյն Համարարաւէն առնուած է:

(Ըարանախելի)

Հ. Յ. Տ.

¹ Lechner, Urkunden zur Geschichte des christlichen Alterthums. II, p. 7. Հմեմ. նաեւ G. Bert, A. phrahats, p. XXXIV ff.

² Յուն. Գրիգորիւն Աւետարանի Համարարաւն, ի գիրս Ս. Եփրեմայ (Մատենադարանէ, ապ. Վենետ. Հատար Բ. 1836, էջ 1—260.) Եւ ստոր յարկներէն թարգմանութիւն (Evangelii Concordantis Expositio facta a S. Ephraemo, in latinam translata a P. Joanne Bapt. Aucher, ed. Dr. Georgius Mösinger, Venetiis, typ. Mechitb, 1876.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԻ ՔՐ. Գ. ՖԵԹԹԵՐԻ ՀԱՌԱԳԻՏՅՈՒՆ

Ի.

Ամկոնեարական թողութիւնն իրանեկոսի Արիստոփանոսի տղ Տիստոս վրան մնջման յորանայ:

Հայերէն մատենադարութիւնն երկու անվանական թուղթ ունի Ս. Գրիգորիսի Արիստոփանոսի տղ Տիստոսի լեզուա հասած չէն մեղի: Առաջինն որ ուղղուած է առ Տիստոս, ուսուցչապետն Գ. Մարթին հրատարակեց հայ, ստորի եւ լատին ձեւագրաց համեմատ փիթղայի «Արեւդան Հարեալիք» գրոց Դ հատորին մէջ¹: Երկրորդն զոր յաջորդ տողերուն մէջ կը գտնենք գերմաներէն թարգմանութեամբ, որչափ գիտեցէր գեւեւ եւս անտալ է²: Այս թուղթն առինք փաղկեւելցային Մատենադարանի (Bibliothèque Nationale) հայերէն Թ. 44 մեւագրէն, որ «Տեմական մէն է» եկեղեցական տարւոյն ամեն մէկ տեղին համար ձառեւ որ վկայարանութիւններ պարունակելով: Չեւազիրս գրուած է երկաթագիր տառերով եւ Հայոց թուականին Ռեփ. (= 1194 Յ. Բ) տարին: Առ այժմ ինչպէս ընդգրկը չենք հրատարակիլ հոս՝ ապագրական գծաւորութեանց պատճառաւ, † սակայն կը յուսանք որ որեւէ առթիւ զայն ալ հրատարակել կարենանք:

Թէ այս թուղթն յունարէն թարգմանուած է եւ ոչ տարբերէն, եւ եւս առաւել³ թէ հայերէն

¹ Das apokryphe Schreiben Dionysius des Areopagiten an Titus über die Aufnahme Mariä, aus dem Armen. übersetzt von Pfarrer Dr. Vetter: Theologische Quartalsschrift 1887, pp. 133—138.

² Stn J. B. Card. Pitra, Analecta Sacra et Classica, Spicilegio Solesmensi parata. Tom. IV: Patres Anteniceni (Analecta Sacra Patrum Antenicenorum.) ed J. P. Paulinus Martinus, Paris. 1862. Հայերէն ընագիրը գրուած է յէշ 249—254. «Թուղթ Գրիգորիսի Բաղաս Մանուկն Պետրոսի եւ Պաւղոսի առ Տիմոթէոս աշակերտն Պաւղոսի: Աշակերտն աստուածային եւ որդի նոցանք, սիրտ եւ խորհուրդ եւ կատարիչ կամեց նորա, եւ համբողջ ի նորոգիւիւսն այնորիկ որ գեր ի վերայ չէ ամենայն զովստից, փաղարակտն ծմարտի եւ նազեղ տօնն Պաւղոսի սիրելի որդի Տիմոթէոս, եւն: Հայերէն ընագիրն հրատարակուած է Փարիզի Թ. 47 մեւագրէն (Թ. 445): Լատիններէն թարգմանութիւնը գրուած է յէշ 273—276, իսկ ասորի ընագիրն՝ էջ 241—249 (որուն թարգմանութիւնն էջ 261—271): Տես նաեւ նոյն զորին ներածութիւն (Prolog) էջ Գ—Է. § 1.

³ Հայերէն ընագիրն արդէն 1874ին հրատարակած է Գաբ. եւ Սրուանտանայ իւր «Նոց եւ Նոց», ընտիր գործքին մէջ (Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Մ. Տեմետեան. «Թուղթ Գրիգորիսի Արիստոփանոսի տղ Տիստոս»): Առ մասն չկցանք նշանակել անոր տարբերութիւնը մեր մեւագրին հետ:

† Հայերէն տառի զատուելուն յիշեալ Աստուածարանական Եռամսաթիւթին տպուած տպարանը՝ Նեղիման այս գործքն հայ ընագիրը (ինչպէս նաեւ որեւէ անգամ ալ) չէ կրցած հրատարակել, ուստի զրաւ ժ միայն գերմաներէն թարգմանութիւնը: Մենք հոս զորին հայերէն ընագիրն ըստ մեր մասնի. մեւագիրն մտնողտն, Թ. 2. Թ. 168—169ա. Թ. Թ.